

1000

286

~~1031~~
~~Docongen men~~
~~Doconb Comb~~

2000

ԳՐԻԱԳ. ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԻՏ

No 4

1031

ሀ ለ ኃ ለ ሄ ለ ከ

Մ Ե Ս Ր Ո Պ

4

Φ Ψ Φ Ψ Ω Ξ Ψ

2091

Гос. П. Библиот. Акад. С. С. Р.
Опытный фонд
И. М. А. МАСЛОВ
1910

38524 ա. հ.

Հանրապետության Կառավարության
Ստորագրության համար՝ 10

1031

285

26

ՄԱՐԿԱ

ՄԱՐԿԱ

286-2003

(6026)
39) 28-286

21742-60

8

1.

Չորրորդ դարի սկիզբներում քրիստոնեությանը մասնում էր Հայաստան:

Տրդատ, թագաւորի օրով արևմուտքից եկած այդ նոր կրօնը, երկար հալածանքներ կրելուց յետոյ յաղթական, գրաւում էր բարձր գաւառացի համակրութիւնը և մասնում էր արքունիք:

Եղան իհարկէ գօրեղ դիմադրութիւններ և արիւնահեղ կռիւներ, սակայն թագաւորական «խիստ հրամաններն» ու Գրիգոր Լուսաւորչի կտրուկ, արագ գործունէութիւնը վերացրին երկրից հեթանոսական կրօնի՝ գոնէ ահներե պաշտամունքները:

Ասենք՝ շատ և շատ յետոյ էլ քրիստոնեայ կրօնաւորութիւնը չը դադարեցրէց հին կրօնը արմատախիլ անելու իր ջանքերը, որովհետեւ մնում էին դեռ յամառ հաւատացողներ—բայց և այնպէս, չորրորդ դարի երկրորդ կէսիցն սկսած երկրի օրէնքները, ժողովրդի բարոյական հասկացողութիւններն ու բարքերը սկսեցին

ձեռնորդել Սուրբ Գրքերի և մանաւանդ նրանց մեկնաբանող կրօնաւորների ցուցմունքներով:

Քրիստոնէութեան հետ երկիր էին մտնում ուրեմն նոր ըմբռնումներ, կեանքի և ապրելու նոր ձգտումներ, այն է՝ մարմնի վերաբերմամբ խորին արհամարհանք, իսկ հոգու վրկութեան խնդրում շատ նախանձախնդիր:

Դրա հետ միասին ոչ միայն վերանում էին, այլ և խիստ հալածանքի էին ենթարկւում բնութեան, սիրոյ և Վեղեցկութեան աստուածների պաշտամունքը, որ իր ծէսերն ու տօներն ունէր Հայաստանում և ներշնչում էր ժողովրդին կեանքը վայելելու հաճոյքներ և երջանիկ օրերի իղէալներ:

Այդ ամենին փոխարինում էին հանդերձեալ կեանքի համար երազանք և դէպի այս՝ աշխարհային «անցողական» վայելքները զգանք տածելու առաքինութիւններ:

Այնուհետեւ հայ միտքը գործել սկսեց մի միակ ուղղութեամբ—բացառապէս կրօնական:

Միայն այդ չէր չորրորդ դարի յեղաշրջման արդիւնքը Հայաստանում:

Քրիստոնէութեան մուտքը առաջ էր բերել մի ուրիշ հանգամանք էլ:

Հէնց սկզբից, Տրդատ Թագաւորի օրով, երբ նոր կրօնը պաշտօնապէս ընդունւել էր երկրում և Գրիգոր Լուսաւորիչը հիմնում էր

քաղմաթիւ կրօնական հաստատութիւններ, եկեղեցին տէր էր դառնում ընդարձակ հողերի, գիւղերի և նոյն իսկ ամբողջ գաւառների:

Թագաւորներից ու մեծամեծներից նախնադատ և կամ ուրիշ կերպ ձեռք բերած կալածանքը այնքան շատացան հետզհետէ, որ չորրորդ դարի երկրորդ կէսին, հայ եկեղեցին նմանում էր մի մեծ աւատական իշխան-կալածատէրի և շատ աւելի զօրեղ էր, քան որ և է նախարարական տուն:

Եկեղեցին այդպիսով ձեռք էր բերել այն մեծ ոյժը, որ կամաց-կամաց ամենաազդեցիկը պիտի դարձնէր նրան երկրի մէջ: Կալածատութեան այդ քաղաքականութիւնը իր փառքի գագաթնակէտին հասաւ մանաւանդ Լուսաւորիչի յաջորդներից՝ Ներսէս Մեծի օրով:

Բացի տնտեսական ոյժից—գուցէ հէնց այդ իսկ ոյժի շնորհիւ—եկեղեցին մարմնական իշխանութեան մէջ էլ ձեռք էր բերել Թագաւորին հաւասար ազդեցութիւն:

Կաթողիկոսները գրեթէ գահակիցներ, երբեմն մինչև անգամ բացարձակ իշխողներ էին երկրին:

Այդպիսի դրութիւնը երկար տևել չէր կարող, որովհետեւ յաճախ էր պատահում, որ եկեղեցու շահերը հակադիր լինէին մարմնական իշխանութեան շահերին:

Երկու տիրապետող ոյժերի ընդհարումները չուշացան հրապարակ ելներու, մանաւանդ երբ երկրի քաղաքական կեանքի հանգամանքներն էլ տարբեր ճանապարհների վրայ դրին նրանցից իւրաքանչիւրին:

Լուսաւորչի և Տրդատի մահանից յետոյ, Հայաստանի համար առաջ եկաւ կամ քրիստոնեայ Յունաստանի և կամ հեթանոս, բայց աւելի զօրեղ Պարսկաստանի հովանաւորութեան տակ մանելու գլխարին հարցը:

Կրօնաւորութիւնը, նոյն իսկ Լուսաւորչիցն սկսած, բռնեց Յունաստանի կողմը, որպէս քրիստոնեայ պետութեան:

Այդ հանգամանքը պատճառ եղաւ եկեղեցու և մարմնական իշխանութեան մէջ տեղի ունեցող գլխութիւնների, որոնք գնալով այնքան մեծացան, որ հայոց թագաւորները կըտրական կերպով կրօնաւորների ոտնձգութիւնները զսպելու հարկի մէջ գտնւեցին:

Ամենից առաջ նրանք ջանացին ջլատել նրանց անտեսական ոյժը: Լուսաւորչի ժամանականից իւրաքանչիւր եկեղեցի ունէր եօթնական կալած, այլ և երկրի արդիւնքներից վճարող տասանորդներ: Այդ եկամուտովը ապրում էր ոչ միայն մի բազմամարդ կղեր, այլ և կրօնաւորների պարապ, անգործ ազգականներ և մերձաւորների ամբողջ խմբեր:

Պապ թագաւորը խլեց նախ կալածներից երեքը, յետոյ ջնջեց տասանորդի վճարումը և իւրաքանչիւր եկեղեցու համար, եկեղեցու եկամուտով ապրող թողեց միայն մի հատ քահանայ և մի սարկաւազ:

Այնուհետև նա արագ վճռականութեամբ փակեց և ջնջեց այն բոլոր ձրիակերական հիմնարկութիւնները — վանք, աղքատանոց, կուսանոց և այլն — որոնցով լիքն էր երկիրը, շնորհիւ Ներսէս Մեծի:

Եկեղեցու իրաւունքների և ազդեցութեան սահմանափակումի համար կատարող այդ յանդուգն ձեռնարկութիւնները չը մնացին սակայն անպատիւ:

Պապ թագաւորն ամբաստանեց որպէս պարսից կողմը բռնող, դաւաճանութեամբ կանչւեց յոյների մօտ և կայսրի հրամանով վատարար սպանեց:

Քաղաքական հանգամանքները սակայն բարդւում էին հետզհետէ և շուտով երկիրը պիտի կորցնէր իր անկախութիւնը:

Ընդունելով քրիստոնէութիւնը, հայ ազնականութիւնը կամաց-կամաց, իսկ կրօնաւորութիւնը հենց սկզբից՝ սկսեցին մօտենալ յոյներին և աշխատել կտրելու պարսիկների հետ ունեցած որ և է կապ: Յունական ազդեցութիւնը Հայաստանում զօրեղացաւ մանաւանդ այն ժա-

մանակ, երբ կայսրութիւնն էլ ուժեղ էր: Բացի դրանից, հայ ժողովուրդը իր նոր կրօնով և մտաւոր կեանքի բարւոքման ցանկութիւններով՝ հակւում էր դէպի այդ շատ աւելի քաղաքակիրթ աշխարհ: Եկեղեցիներն մէջ ասորերէնի հետ յունարէնն էլ սկսաւ մտնել. արքունիքում, ազնւականութեան մէջ, յունարէն լեզուն սովորական դարձաւ և քիչ յետոյ ընդհանրացաւ Հայաստանում:

Այդ բոլորը չէին խուսափում պարսից թագաւորների, մանաւանդ խորամանկ Շապուհի աչքերից: Նրանք շատ լաւ նկատում էին, որ Հայաստանը դուրս էր ելնում Պարսկաստանի ճանկերից և գուցէ մի գեղեցիկ օր էլ հայերը միաբանած կրօնակից յոյների հետ, լիովին հանէին երկիրը պարսկական իշխանութիւնից:

Վաղուց ի վեր այդ երկիրը արդէն երկու մասի բաժանւածի նման էր. որովհետեւ նրա մի մեծ մասը Պարսկաստանին էր հարկատու, նրա թեւերի տակ էր մտել, նրա լեզւի, կրօնի և բարքերի ազդեցութեանն էր ենթարկւել և հեռու չէր ինքնուրոյնութեան յետին մնացորդներն էլ մի օր բոլորովին կորցնելուց: Միւս փոքր, անբնակեցեալ մասը՝ նոյն վիճակի մէջն էր Յուսաստանի ձեռքում:

Երկու տէրութիւնները ամեն միջոց գործ էին դնում, որ միմեանց ձեռքից խլեն համեղ

պատառները:

Այդ էր իսկապէս բուն պատճառը այն ազետաբեր անցքերի, որոնք տեղի ունեցան IV դարից սկսած միջանի դար շարունակ և երկիրը յաջորդաբար ոտնակոխ եղաւ թէ՛ արաբին ոտխներ ի կռիւներից և թէ՛ ներքին, երկու կուսակցութեան բաժանւած նախարարական ցեղերի ընդհարումներից:

Մենք ուժան Արծրունու արածները, օրինակ, ռվ չը գիտէ: Այդ դաւաճան հայ իշխանը ուրացաւ իր կրօնը, կամեցաւ իր ազգակիցներին էլ պարսկական կրօնին դարձնել և հայոց թագաւոր լինելու հեռանկարով՝ վայրենի արշաւանքներ բերաւ իր հայրենիքը քարուքանդ անելու. արիւնի հեղեղներ վազեցրեց, ինչ գերք կար, վառեց և յունական ու քրիստոնէական ինչ քաղաքակրթութիւն որ մտել էր, ջնջել աշխատեց: Բայց ուժեղ յոյների ուղարկած օգնութեամբ՝ յունական կուսակցութեան պատկանող հայերը ջարդեցին նրա բերած պարսկական բանակը:

Սակայն միթէ միայն Մենք ուժանը եղաւ այդպէս աւերիչ իր հայրենիքի. չէ՞ որ հայ ազնւականութիւնը շատ ուրիշ դաւաճաններ էլ տաւ, որոնք գործիք դարձան պարսկական կառավարութեանը և իրենց հայրենիքը սպանդանոց շինեցին, կամ իրար դէմ ելած, ոտնատակ

ուին անօգնական ժողովրդին, ջարդեցին ու տանջեցին նրանց՝ իրարից վրէժ հանելու մտադրութեամբ: Կ

Պարսից կողմնակիցները այդ միջոցին այնքան շատացան (որովհետև Պարսկաստանը աւելի էր բռնադատում Յունաստանից), որ երկրին սպառնում էին բռնի կրօնափոխութեան նորանոր հալածանքներ, արիւնի մէջ ծնող մի նոր հաւատք ևս. սրով ու հրով ներս խծկւելու եկող, նոր վարք ու բարք, եթէ յոյները ժամանակին իրենց պետութեան համար ներկայացող մեծ վտանգը չըմբռնէին ու պաշտպանութեան և օգնութեան չը հասնէին հայ կրօնաւորութեան և իրենց կողմնակից ազնւականութեանը:

Այդ բոլոր տակնուվրայութիւնը տեղի էր ունենում IV դարի երկրորդ կէսին և կարող էր դեռ երկար էլ տևել: Սակայն երկու տէրութիւնները միմեանց ձեռքից փոխնիփոխ հայաստանը խլելուց ձանձրացան կարծես և 384 թւին համաձայնութեան եկան մեր աշխարհը փաստօրէն բաժանելու իրար մէջ:

Բաժանման շնորհիւ, Հայաստանի մեծ, բարեբեր մասը (Սրարատեան նահանգը մանաւանդ) բոլորովին դարձաւ պարսիկների սեպհաւանութիւնը և Արշակ Գ. թագաւորը, չկամենալով մնալ հեթանոս ու բռնակալ արքայի հպատակ, թողեց ամեն ինչ և շատ նախարարներ

հետ անցաւ յունաց մասը:

Այդ որ տեսաւ Շապուհը, իր ձեռքի տակ եղած Հայաստանի մասի վրայ թագաւոր նշանակեց Արշակունեաց ցեղից մի ոմն Խոսրովի և կալւածները գրաւելու սպառնալիքով՝ ետ կանչեց փախչողներին:

Նախարարները գերադասեցին վերադառնալ և ընդունել նոր թագաւորին — Խոսրով Գին: Իսկ երբ Արշակ Գ-ը, յունաց մասում մնալով, քիչ յետոյ մեռաւ անժառանգ, Խոսրովը ձեռնարկեց բանակցութեան մէջ մտնել յունաց Արկադիոս կայսեր հետ և խնդրեց, որ Հայաստանի այդ մասին էլ թագաւոր ճանաչւի, խոստանալով հնազանդութիւն և հարկ:

Կամենալով ունենալ ամբողջ Հայաստանը իրեն դաշնակից և բարեկամ, կայսրը զիջաւ ու Խոսրովին հռչակեց ամբողջ Հայաստանի թագաւոր:

Պարսից արքունիքը հէնց որ իմացաւ Խոսրովի այդ դիմումի մասին յունաց կայսրին, մանաւանդ որ հայոց այս նոր թագաւորը ինքնապաշտօն բաներ էլ էր սկսել անել և անհնազանդութեան նշաններ էր ցոյց ապլիս — սաստիկ բարկացաւ: Աւելացան դրա վրայ մատնութիւններ էլ հայոց կողմից: Խոսրովը, ճշմարիտ է, մտածում էր և ծրագրում Հայաստանը լիովին հանել պարսից իշխանութիւնից և դնել Յունաս-

տանի գերիշխանութեան ներքոյ, բայց այդ մտադրութիւնը չէր կարող հասնել Շապուհին, եթէ չը լինէր հայ նախարարների մատնութիւնը:

Շապուհը դայրացած՝ իսկոյն զօրք ուղարկեց Հայաստան: Յոյները և հիւսիսային ազգերը՝ իրենց խոստմանը հակառակ, օգնութեան չըհասան: Խոսրովին բռնեցին պարսիկները, տարան Պարսկաստան և այնտեղ բանտարկեցին Անյուշ բերդի մէջ: Նրա փոխարէն թագաւոր նշանակեց եղբայրը՝ Վռամշապուհ, 392 թ.ին:

Այդպէս էր ահա, որ երկար տարուբերումներից և խռովայոյզ տարիներից յետոյ՝ Հայաստանի թագաւորն էր դառնում մի խելքը գլխին մարդ, որին վիճակած էր ոչ միայն քսան տարի խաղաղութեան մէջ պահել երկիրը, այլ և տեսնել հայ մտաւոր կեանքի ոսկէզարը:

2.

Սկսւում էին վերջապէս խաղաղ օրեր: Վռամշապուհը դիւանագէտ էր և շրջահայեաց: Շուտով կարողացաւ հաւասարակշռութեան մէջ գնել երկու գերիշխան պետութիւնների ձրգտումները և սիրելի դառնալ թէ՛ պարսիկ արքունիքին և թէ՛ յունական պետութեան:

Այդ պատճառով էլ երկու պետութիւնները

համաձայնեցին իրենց գրաւած Հայաստանի մասերի թագաւոր կոչել նրան, առնելով նշանակուած հարկ:

Զը նայելով դրան, յոյները, իբր անմիջապէս հսկող և Վռամշապուհից աւելի իրաւունքների տէր, նշանակեցին իրենց մասի Հայաստանում յոյն կառավարիչներ, որոնք երբեմն նոյն իսկ դէմ էին դնում հայոց թագաւորի տնօրինութիւններին:

Այս կամ այն կերպ, Վռամշապուհը իր 21 տարւայ թագաւորութեան ընթացքում երկիրը պահեց խաղաղ դրութեան մէջ ազատ հալածանքներից և խռովութիւններից:

Մի առժամանակ ազատւած այլևս քաղաքական լարւած գործունէութիւնից, հայ կրօնաւորութիւնը սկսեց զբաղւել ներքին կեանքով և իր ուշքը դարձրեց քրիստոնէական կրօնի տարածման վրայ, որովհետեւ երկրի շատ կողմերում դեռ ևս մնացել էին հեթանոսութեան հետքեր: Կային դեռ տեղեր, ուր շարունակում էին պաշտել «արի և իմաստուն» Արամազդը, «ոսկեծին, անարատ» Անահիտը: Իսկ հեթանոսական բազմաթիւ սովորութիւններն ու ծէսերը, նոյն իսկ քրիստոնէութեան անւան տակ, մնում էին անաղարտ, պահպանւում էին և դեռ էլի պիտի պահպանւէին շատ երկար զարբեր:

Այդ ամենը արմատախիլ անելու համար

էր, որ կազմուել էին և Վոսաճապուհի օրով աւելի մեծ ջանքերով կազմուել սկսեցին՝ զանազան կրօնական միաբանութիւններ, խմբեր, որոնք պրօպագանդիստներ էին պատրաստում և քարոզելու ուղարկում հեռաւոր կողմեր:

Հանգամանքները նպաստաւոր էին: Ժամանակակից Սահակ Պարթև կաթողիկոսն էլ, որպէս իմաստուն և կրօնասէր մարդ, շատ օգնեց և համակրեց այդ տեսակ գործունէութեան: Խնքն անգամ ունէր աշակերտներ, որոնց պատրաստում էր այդպիսի նպատակների համար: Բացի դրանից, մարմնական իշխանութիւնները, շնորհիւ Վոսաճապուհի հրամաններին և նախարարական իշխող տոհմերի հաւանութեանը, պէտք եղած ժամանակ զինու ուժով օգնութեան էին հասնում քարոզիչներին: Եւ դա յաճախ էր պէտք լինում, որովհետեւ քարոզչական ձեռնարկութիւնները շատ էլ մեծ յաջողութիւն չէին ունենում:

Պատճառը պարզ էր: Ժողովուրդը հակասութիւն էր գտնում իր ճնշած և ստրկական կեանքի, և սիրոյ, հաւատարմութեան մասին խօսող կրօնի մէջ: Նա ոչ միայն չէր տեսնում արդարութիւնը հաւատարապէս գործադրած ազանների և հպատակների համար, այլ նոյն իսկ շատ մութ գաղափար ունէր քարոզող կրօնի քարոյականի մասին, որովհետեւ չէր էլ կարողա-

նում պարզ ըմբռնել Քրիստոսի խօսքերը:

Սուրբ զիրք, աղօթք կամ մաղթանք գրած էին նրա համար բոլորովին անհասկանալի տարրերէնով կամ յունարէնով:

Քարոզիչները թէև խօսում էին հայերէն և ժողովրդի լեզուով, թէև աւետարանը կարդում ու ճգնում էին լսողներին թարգմանել, աղօթքները աշխատում էին հասկացնել արտասանողներին, սակայն այդ ամենը ոչ միայն տաժանելի էր և յաճախ անյաջող ելք էր ունենում, այլ և բնագիւղները կորցնում էին իրենց ազգեցիկ ոճն ու գրաւչութիւնը, և կցկտուր ու շտապ թարգմանութեամբ՝ սառեցնում էին լսողների ուշադրութիւնը:

Շատ շուտով քարոզիչները նկատեցին այդ աննպաստ հանգամանքը, մանաւանդ երբ պէտք էր լինում խօսել յամառ հեթանոսների և աւետարանի թարգմանութեանն ու Քրիստոսի խոնարհամիտ խօսքերը դժարութեամբ ըմբռնող և հին կրօնի մէջ աւելի թովիչ ոյժ գտնող ժողովրդին:

Պրօպագանդան այդպիսով՝ չէզօքանում էր յաճախ և տաժանելի թափառումները շատ չնչին հետևանքների էին հասնում. այնպէս, որ շատ անգամ պրօպագանդիստները, ինչպէս ասում է պատմագիրն ևս, «ի գործ էին դնում թշուառացնող գաւազանը, բանտ, տանջանք և գելարան»:

այսինքն մարմնական իշխանութիւնների միջոցով բռնի ոյժի էին դիմում՝ «վայրենի, խուժաղուժ, բթամիտ և կոշտ հեթանոսների վրայ» ազդելու համար:

Այդ պրօպագանդիստ քարոզիչներին մէկն էր անա այն կրօնաւորը, որին վիճակած էր հայկական մտաւոր ինքնուրոյն կեանքի ստեղծողը դառնալ և հայ լեզուն գրականութեան մէջ մտցնելու միջոցները գտնել:

Մեսրոպ Մաշտոցն էր դա: Զարմանալի անխոնջ, աշխոյժ և մինչև իր կեանքի վերջը շարժուն ֆիգուր մի կրօնաւոր, որ իր ոգևորութիւնը գիտէր ներշնչել ամենքին, որ ունէր գգաւիչ դառնալու հմայք ու թովիչ եռանդ:

Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի աշակերտ, աւանատես էր եղել նա այն մեծ ազդեցութեան տէր և եռանդուն կրօնաւորի լայնածաւալ գործունէութեանը, որի շնորհիւ երկիրը մի ժամանակ, ամեն ուղղութեամբ լցւել էր վանքերով, հիւանդանոցներով և նման կրօնաբարեգործական հիմնարկութիւններով:

Մեսրոպ Մաշտոցը Տարօնի Հացեկաց գիւղից էր, որդի մի ոմն Վարդանի, ըստ երեւոյթին՝ ազնւատոհմ:

Աշակերտել էր Ներսէս Մեծի հիմնած դըպրոցներին մէկուս, մանկութիւնից վարժւել էր յունական լեզուին, սովորել նաև ասորերէնն ու

սլաւերէնը և աւարտելուց յետոյ, գնացել էր Արարատեան նահանգը, մտել զինւորական ծառայութեան մէջ Խոսրով Գ.-ի օրով:

Ըստ երևոյթին, երիտասարդ Մեսրոպը աւելի շուտով զբոլի մարդու կոչումն ունէր, քան գէնքի, որովհետև շուտով աչքի էր ընկել իր գիտնականութեան և լեզուագիտութեան շնորհիւ, և Առաւան իշխանի հազարապետութեան օրովը, նշանակւել արքունի դիւանին քարտուղար:

Այնուհետև դժւար չեղաւ ծանօթանալ քաղաքական յարաբերութիւնների, արքունական գաղտնիքների, այլևայլ կարգ ու կանոնների հետ: Շատ առաջ կը գնար երիտասարդը, եթէ կամենար, որովհետև ունէր վարկ ու յաջողութիւն: Սակայն նրան չը գրաւեց դիւանագիտութիւնն էլ զինւորականութեան նման և նա որոնեց մի այլ նպատակ, մի նոր գաղափար, որով կարողանար ոգևորւել և գործել:

Այդ միջոցին էր, որ հայոց կաթողիկոսական գահի վրայ նստեց Ներսէս Մեծի որդին՝ Սահակ Պարթևը:

Մի լուսամիտ, լաւ կրթութիւն ստացած և յունական գիտութիւնով զարգացած անձ, Լուսաւորչի ցեղի ամենափայլուն և վերջին այդ ներկայացուցիչը, իր հօրը նմանել կամենալով, ձեռնարկեց կրօնական գործունէութեան:

Իրենից առաջ և հօր մահից յետոյ, երկրի

286-288

6026 39 6244266

6244266

խառն դրութիւնը նպաստաւոր չէր եղել եկեղեցական-կրօնական լուրջ բարեկարգութիւնների: Ասենք՝ դժւար թէ այլեւս հնար լինէր ներսէս Մեծի ունեցած ազդեցութեանը հետ, նրա հանգամանքներն էլ ունենալ: Փոխւել էր քաղաքականութիւնը, փոխւել է միջավայրը:

Պարսից տիրապետութիւնն էր այժմ, որ ծանրանում էր երկրի ամենամեծ մասի վրայ. յետոյ, վրայ հասաւ Խոսրով Գ-ի գերութիւնը, ապա՝ երկրի իրական բաժանումը տեղի ունեցաւ, իսկ Վառձապուհի ժամանակ՝ կրօնաւորութիւնը երկուստեք սեղմւած, ստիպւել էր որոշ շրջանակի մէջ ամփոփել իր գործունէութիւնը:

Բացի դրանից, Սահակը իր հօր ոչ եռանդն ունէր և ոչ այն խրոխտ, գրեթէ իշխանական դիրքը, որ պատկառանք և սարսափ էր ազդել Արշակ Բ-ի և Պապի նման թաղաւորներին:

Սահակը կարող եղաւ միայն ոյժեր կազմակերպել՝ քրիստոնէութիւնը տարածելու և ամրապնդելու համար երկրում:

Հաստատեց վանքեր, նոր միաբանութիւններ, քաջալերեց ճգնաւորական կեանքը, ինքն իսկ հիմնեց կրօնաւորական մի նոր կարգ և՛ նման յունական Սպուղէններին:

„Սպուղէններ“ կամ «աղումիդներ» էին կոչւում այն բնքուն և անհանդիստ կրօնաւոր-

ները, որոնց վանքերը քաղաքների մէջ էին գտնւում և իրենք էլ անապատական ճգնաւորների կանոնների համեմատ էին տպրում խիստ կեանքով, ոտաբօբիկ, մաղեղէն միակ պարեգօտ հագած, սաստիկ աղքատ ու սլարդ և անընդհատ զբաղւում էին ազօթքներով, այլ և՛ զանազան ուսմունքներով:

Սահակը, չը նայելով որ ամուսնացած էր, ինչպէս այն ժամանակ ամուսնանում էին կաթողիկոսները—անշուշտ իր կաթողիկոսարանի մօտ էր հաստատւել այդ տարօրինակ ճգնարանը, ուր ինքն էլ միւսների նման իրեն ենթարկում էր ճգնութիւնների և խստութիւնների 60 միաբանների հետ, որոնցից շատերին, երբեմն էլ բուրբին իր հետը ման էր ածում իբրև օգնականներ և կամ ուղարկում էր զանազան կողմեր քարոզչութեան:

Ինչպէս ասում է ժամանակակից լաւագոյն պատմիչներից մէկը (Ղազար Փարպեցին), Սահակ Պարթևը ոչ միայն այդպէս կրօնասէր էր, բարեպաշտ, խոնարհամիտ, այլ և լաւ լեզւագէտ էր և շատ աւելի բարձր՝ յունական գիտութիւնների մէջ. քան Մեսրոպը:

Բարեբախտութիւն էին ի հարկէ այն հանգամանքները, որ Խոսրովից յետոյ Վառձապուհի նման խոհեմ ու քաղաքագէտ անձ նստեց հայոց Թագաւոր և որ կատարի Շապուհին յաջորդեց

նախ Յազկերտ Աւր և ապա Վառամ արքան:

Բարեբախտութիւն էր նոյնպէս, որ կաթողիկոսական գահն ու գործունէութիւնը, ինչպէս և Հայաստանի մտաւոր կենտրոնը՝ երկրի պարսկական մասունքն էր և ոչ թէ յունական տիրապետութեան տակ եղած նահանգների մէջ:

Օհ, այդ «քրիստոնեայ» կոչուող յոյները, ոչ մի խոստում չը գիտցան նրանք բռնել երբէք, ոչ մի յարգանք, ոչ մի խիղճ չունեցան Հայաստանի իրենց մասը տիրապետելու ամբողջ ընթացքում և խիստ հալածանքներով աւելի շատ արգելք էին լինում հայոց որեւէ մտաւոր շարժմանը, քան պարսիկները:

Այսպէս թէ այնպէս, հէնց որ Սահակը հայոց կաթողիկոս դարձաւ, սկսեց մի աշխոյժ և ամփոփ, աչքի խփող գործունէութիւն, որը թէև կրօնական էր, բայց մտաւորական, որոշ շարժումն էր առաջ բերում և ոգևորութիւնից էլ զուրկ չէր:

Այդ իսկ շարժումն էր, որ գրաւեց մեր արքունական երիտասարդ քարաւղար, նախկին զինւորական և այժմ քաջ դիւանագէտ տարօնցի Մեսրոպին:

Անմիջապէս թողեց նա իր այնքան բարձր պաշտօնը, հագաւ կրօնաւորական վերարկու, մտաւ մի վանք և իրեն նւիրեց մենակեցութեան ու ճգնաւորական կեանքին:

Քաղցի և ծարաւի, բանջարակերութեան, անլոյս սեղեր ապրելու, խարանագգեստ և գետնի վրայ պառկելու, գիշերը անքուն աղօթքով անցկացնելու դատապարտած իրեն՝ բաւական երկար ժամանակ մոռացաւ նա աշխարհն ու իր մարմինը այնքան, որ հոշակեց և սիրելի դարձաւ շատերին և ունեցաւ աշակերտներ անգամ:

Այդ կեանքը նոյնպէս չը գոհացրեց որոնող, անհանգիստ և միշտ բարձր նպատակների ձգտող երիտասարդին:

Մենակեցութիւնն ու ճգնութիւնը, խաւար տեղերում աղօթելու տենչը, խոստամբերութիւնը, մանաւանդ անշարժութիւնն ու անորոշ, երազային աշխարհները — երկար փորձերից յետոյ, — տեսաւ որ ոչնչի չէին հասցնում:

Անշարժ մնալ չէր կարող. չէր գոհացնում նրան այդպիսի մոռացութիւնը: Նրան հարկաւոր էր լայն գործունէութեան ասպարէզ, ուր կարողանար իր մէջ եռացող խանդը գործի դնել:

Միքանի տարիից յետոյ նոր կրօնաւորն արդէն մի խումբ աշակերտների հետ, թողած իր ճգնարանն ու մենակեցութիւնը, մեկնում էր դէպի երկրի խաւար անկիւնները, այնտեղ տանելու համար աւետարանի և գիտութեան լոյսը:

Մեսրոպի ժամանակ, յիշաւ Սրարատեան և միքանի նահանգների կենտրոններից բացի, կարելի էր ասել, որ բոլոր անկիւնները գտնուում

էին խաւար տգիտութեան մէջ: Քրիստոնէութիւնը դժարութեամբ էր մուտք գործում այդ կողմերում, և եթէ մուտք՝ գործել էր Տրդատի խիստ հրամանների զօրութեամբ, հէնց որ բռնի ոյժը թուլացել էր, հեթանոսութիւնը դարձեալ համարձակ կանգնեցրել էր իր տաճարները և երգն ու պարը, տօներն ու գլարճութիւնները նորից հնչել էին սկսել անտառների և լեռների մէջ:

Յիրաւի, որտեղից այդքան շուտ կտրուկ էր նոր կրօնը թափանցել ու արմատանալ Սիւնեաց լեռների բարձունքներին թառած, բնութեանը մօտ ու նրանով ապրող հեթանոսների մէջ: Իսկ Գողթան գաւառը. այն զինեւէտ, այն սքանչելի պարտէզներով, բուրաստաններով ու ծառաստաններով լի վայրերը, ուր գուսաններն էին ծնում և իրենց սքանչելի վէպերը շարադրում, ուր հնչում էին անդադար երգերն ու զրոյցները և ուր պարերգները՝ տաւիղի, բամբիռի և թըմբուկի ընկերակցութեամբ, պղնձեայ փողերի, քնարի և ծնծղայի ձայների հետ, գեղօնների, ցցոց երգերի¹⁾ և նւագների գեղգեղներով հնչում էին ամեն ծաղկալից անկիւնում, ամեն վարդենու բուրաստանից, փրփրալից գինու կուժերի շուրջը բոլորած, երիտասարդների կայտառ պարերի միջից:

1) Հին բանաստեղծութեան տեսակներ:

Ո՛չ, հին կեսնքը դեռ զւարթ ու կայտառ, քարձրակոչ ու խանդալից՝ ապրում էր այն հեռաւոր անտառների ու լեռների մէջ, այնպիսի աստեածների հովանու տակ, որոնք չէին պահանջում մարմնի վայելքների ոչնչացումն, այլ ճեղհակառակն, ուրախութեամբ էին թաթախւում խմուղ բաժակի առաջին ումպի ցօղման մէջ, ռեզունքները տալիս ծխացող անուշահոտութեան առաջին յորձանքին և յայնաբերան, քիաթոք քրքշում, ուրախ ժպիտով քաջալերում էին իրենց հովանու տակ եկած սիրող զոյգերին և կամ նւիրական ծառերի տակը ոստոստող կայտառ շրջապարերին...

Եւ այնտեղ մարդիկ ծանօթ չէին, չըգիտէին դաւեր ու դիւանագիտութիւններ. ո՛չ երազային աշխարհների տենչեր ունէին և ոչ սև, քուրձերի տակ գունատուող դէմքերի կնճիւղներ:

Այնտեղ ապրում էին լիաբուռն կեանքով՝ վայելելով բնութիւնը ամբողջ էութեամբ, առանց որ և է վերապահումի:

Ահա այդպիսի տեղեր էր, որ Մեսրոպը իր աշակերտներով բարողելու, քրիստոնէութեան բոյսը սփռելու գնաց, մտածելով արմատախիլ տնել հեթանոսութեան որ և է մնացորդ:

Դժբախտաբար նա էլ հանդիպեց «վայրենաբարոյ», անհասկացող և յամառ հեթանոսների և «ստիպւած եղաւ» մարմնական իշխանութիւն-

ների դիմել ու բռնի ոյժ հանել հին հաւատալիքների դէմ:

Այդ իսկ քարոզչական գործունէութեան ընթացքում էր, որ երբ չէր կարողանում ասորէրէն բնագրից շտապ թարգմանութեամբ կատարող ազդու տողերովը հմայել լսողներին,— զգաց, թէ որքան անհրաժեշտ էր ժողովրդին տալ հասկանալի, մայրենի լեզուով աւետարան, աստուածաշունչ և կրօնական գիրք, որ լուսաւորէր նրանց միտքը և մեղմացներ բարքերը:

Չընայելով որ Մեսրոպի բերանացի թարգմանութիւնը բնագրի չափ ազդու էր լինում յաճախ, չընայելով որ այդ կրօնաւորը հռչակեց որպէս ամենալաւ թարգմանիչը և մեկնիչը սուրբ գրքերի—սակայն ինքը հետզհետէ համոզուում էր, որ բոլոր ջանքերը, նոյն իսկ բռնի ոյժերը ապարդիւն, անհետեանք պիտի անցնէին, եթէ ժողովրդի ձեռքը չըտրւէին մայրենի լեզուով գրած գրքեր, եթէ ընթերցանութիւնը և ուսումը չըգար շահելու բթացած մտքերն ու վայրենի բարքերը:

Եւ այսպէս, այլևս ամեն մտածութիւն և հոգ մի կողմը թողած՝ Մեսրոպը համակուց միմիայն մի մտքով—այն է տալ ժողովրդին մայրենի լեզուով գրքեր, աւետարան, աղօթք, ժամերգութիւն, և այլն:

Դրա համար ուրեմն, ամենից առաջ և ա-

մենագլխաւորն էր՝ ունենալ հայերէն լեզւի, նրա բոլոր հնչիւնները գրի առնող տառեր:

Այդ մտածութիւնը կամաց կամաց այնպէս համակեց, կլանեց նրա միտքն ու զգացմունքները, որ թողեց նա քարոզները, թողեց քրիստոնէութիւնը տարածել, արմատացնելու եռանդը և նւիրուեց գիշեր, ցերեկ միմիայն մի խորհրդածութեան. այն է, գտնել տառեր, ունենալ հայ հնչիւնները պատկերացնող նշաններ:

Մտահոգ և մտատանջ, երկար տքնութիւններից ապարդիւնօրէն վշտացած և գրեթէ յուսահատ, որ կարողանար մի բան անել, Մեսրոպը թողեց իր քարոզչութեան տեղերը և գնաց Արարատ, ուր այդ ժամանակ Մահակ կաթողիկոսը սկսել էր կրթական գործունէութիւնը ընդլայնել և լիովին կլանել էր նրանով:

3.

Վաղարշապատ վերադառնալով, Մեսրոպը կաթողիկոսի մօտ գնաց և յայտնեց իր հոգսերն ու մտածմունքները: Այդտեղ, նրա առաջ դրաւ նաև իր փորձերի արդիւնքը, որովհետև յիշաւի Մեսրոպը աշխատել էր գտնել հայ լեզւի հնչիւնները:

Կաթողիկոսը ուշադրութեամբ և մեծ ոգևորութեամբ լսեց Մեսրոպին, քաջալերեց նրա

մատածութիւններն ու փորձերը և ասաց.

— Դժուար չի թւում ինձ այդ ամենը, սակայն հարկաւոր են քեզ օգնականներ էլ: Միասին աշխատենք և գուցէ յաջողւի մեզ այդ: Իմ կողմից, որքան որ կարող եմ, անշուշտ կօգնեմ քեզ:

Եւ ոգովհետեւ լեզւագիտութեամբ յիրաւի կարող էր օգնել նրան, Սահակն ու Մեսրոպը միասին, մի.քանի եռանդուն օգնականների հետ, սկսեցին գործի:

Այդ ժամանակ Վռամշապուհն թագաւորը բացակայ էր Հայաստանից: Պարսից Վռամ թագաւորի առաջարկութեամբ՝ գնացել էր նա Միջագետք, խաղաղութիւն ձգելու համար պարսից և յունաց զօրքերի մէջ, այլ և վերջացնելու տեղի ունեցող խռովութիւնները:

Իմաստուն թագաւորը յաջողութեամբ կատարելուց յետոյ յանձնարարութիւնը, երբ մայրաքաղաք վերադարձաւ, Սահակ կաթողիկոսը յայտնեց նրան Մեսրոպի մատածութիւնը, պարգեց գործի մեծ կարևորութիւնը և իմացրեց, որ արդէն եռանդուն կերպով սկսել էին աշխատել զրա վրայ:

Վռամշապուհը շատ ուրախացաւ այդ բոլորի համար և որպէս խելօք մարդ, ըմբռնեց իսկոյն, թէ որքան մեծ կարևորութիւն կարող էր ունենալ մայրենի լեզւի տառերի գործածու-

թիւնը երկրի ապագայի համար:

Եւ այդ ժամանակ էր, որ յանկարծ յիշեց նա, թէ երբ Միջագետք էր, հանդիպել էր այնտեղ Հաբէլ անունով մի քահանայի, որը յայտնել էր իրեն, թէ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մօտ կային հայ լեզւի հին տառերը, որոնք վաղուց գործածութիւնից ընկել էին և իբր հնութիւն միայն մնում էին նրա մօտ:

Այդ լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամենքին և առանձնապէս Մեսրոպին: Ուրեմն չէին կորսւել, յիրաւի կարելի էր գտնել՝ շատ հին դարերում, մեհեանների մէջ մշակւած, քուրմերի միջավայրում միայն գուցէ գործածւող մայրենի լեզւի նշանագրերը:

Ինչ էին դրանք, քանի՞ հատ, ամբողջը կար, թէ՞ կիսատ-պրատ. արդեօք հայերէն լեզւի տառեր էին, թէ՞ որ և է պատկերագրեր կամ ուրիշ լեզւի նշանագրեր:

Այլևս համբերել չըկարողացան ոչ կաթողիկոսը և ոչ Մեսրոպը. խնդրեցին թագաւորից՝ իսկոյն ուղարկել հաւատարիմ մարդիկ, և բերել տալ այդ թանկագին գիւտը:

Վռամշապուհի հրամանով և յատուկ հրովարտակով Միջագետք շտապեց արքունի պաշտօնեայ Վահոիճ Խաղունին, գտաւ Հաբէլ քահանային և նրա հետ միասին գնացին Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ:

Ասորի եպիսկոպոսը նրանց առաջը դրեց տառերի մի ցանկ, հայկական հին նշանագրերի մի մնացորդ, որ սվ գիտէ որքան ժամանակաւանից ի վեր մոռացւած, գուցէ քրիստոնէութիւնից էլ հալածական, ոչնչացել էր և անհետացել մայրենի գրականութեան հետ, և այժմ իբր մի հնութիւն, ընկել էր Դանիէլի ձեռքը և նա, որպէս հետաքրքրութիւն՝ պահել էր:

Թէ որքան մեծ էր ուրախութիւնը մանաւանդ Մեսրոպի և Սահակի, երբ տառերն ունեցան—անշուշտ դժւար չէ երկակայել: Ուրեմն աշխուհեաւ հայ լեզուն պիտի հնչէր այլևս տաճարների կամարների տակ և սուրբ գրքերը պիտի կարդացւէին մայրենի լեզուով, գործածութիւնից գուրա պիտի ընկնէին „թլատա յու-նարէնն ու ծամածուած տառերէնը“, ինչպէս ասում է պատմիչներից մէկը:

Անմիջապէս ձեռնարկեցին, տառերը ուսուցանելու համար, դպրոցներ բանալ: Մեսրոպին օգնական տւին Յովհան Եկեղեցացի, Յովսէփ Պաղնացի (յետոյ կաթողիկոս), Տէր Խոր-ձենացի և Մուշէ Տարօնացի գիտնական կրօնաւորներին, որոնք բոլորն էլ նախ իրենք վարժեցին նոր տառերին և յետոյ սկսեցին սովորեցնել աշակերտներին:

Բայց չէր անցել երկու տարի, որ նկատեցին, թէ բերւած տառերը պակասաւոր էին

և ընդունակ չէին արտայայտելու հայ լեզուի հնչիւնների բոլոր նրբութիւնները:

Դանիէլեան տառերն ուրեմն չէին լուծում հայ լեզուի կապերը և վանկերը. հէնց դրա համար էլ նրանք տեղի էին տւել երկի օտար տառերի գործածութեան առաջ և իրենց հետ էլ հանել էին գրականութեան մէջ գործածւելուց՝ մայրենի լեզուն:

Եւ ահա երկու ապարդիւն ստորիններ մեծ եռանդով աշխատելուց յետոյ, էլի վերադառնում էին նախկին հոգսերին ու մոտատանջութիւններին, էլի մէջտեղ էր գալիս շատ հնչիւններ գտնելու և այբուբենը լրացնելու հարցը:

Բայց այս անգամ, իհարկէ, գոնէ կար որ և է պաշտօնական. բոլորովին չէին խարխափում խաւարի մէջ. կար նեցուկ. 22 տառերը հեշտացնում էին միացածի գիւտը, միայն հարկաւոր էր գիտնական մեծ, յարատե և փորձառու աշխատանք:

Մեսրոպը տեսաւ, որ ոչինչ չնպիտի կարողանար անել ինքը: Կամ յուսախաբութիւններից թուլացել էր և կամ ուղղակի անընդունակ էր գտնում իրեն այդպիսի դժւար հարցի համար:

Սահակ կաթողիկոսն էլ դժւարացաւ: Իսկ եթէ նրանք ձեռնթափ եղան, էլ սվ կարող էր

զործին օգնել Հայաստանում:

Մնում էր դարձեալ դէմել օտար երկիրներ, գիտնական աշխարհին դնալ և այնտեղ որոնել խնդրի լուծումը:

Այդ էր պատճառը, որ վճուեց Մեսրոպի և մի խումբ աշակերտներէ ճանապարհորդութիւնը դէպի Արևմուտք, անձամբ անելու հնարաւոր եղածը՝ հայերէն տառերի պակասը լրացնելու համար:

Յուսալից, որ ճանապարհորդութիւնը տպարդիւն չը պիտի անցնէր, հաստատ որոշած է: չը դառնալու մինչև որ հասնէր իր նպատակին, Մեսրոպն և իր խումբը իջան առաջ Միջագետք և տեսնւեցին Դանիէլի հետ, մտածելով, թէ քուցէ կարելի լինէր գտնել նրա մօտ նոր ծանօթութիւններ, այլ և տառերի մնացորդները:

Սակայն ի դերև ելաւ նրանց սպասածը: Ասորի եպիսկոպոսը ոչինչ չունէր աւելացնելու իր տաճ տառերի և նախկին տեղեկութիւնների վրայ: Առաջին քայլի անյաջողութիւնը չք յուսահատեցրեց սակայն Մեսրոպին: Իր աշակերտների հետ գնաց նա Ասորիքի Ամիթ և Եդեսիա քաղաքները, ուր լաւ ընդունելութիւն գտաւ Ակաիիոս և Բաբելաս եպիսկոպոսներից:

Եդեսիայում Մեսրոպը տեղաւորեց իր հետ բերած աշակերտներից միջանիսին ասորական և ամանց էլ յունական դպրոցների մէջ, իսկ

ինքը դիմեց քաղաքի մատենադարանի տեսուչ Պղատոնին և նրա առաջը պարզեց իր ճանապարհորդութեան նպատակը:

Պղատոնը թէև լսեց նրան, բայց հեղինակաւոր չը դատւաւ իրեն լեզուագիտական հարցերում և յոյս յայտնեց, թէ գուցէ Եպիփանոսը կարող լինէր օր և է կերպ օգնել Մեսրոպին:

Եպիփանոսը վաղուց հեռացել էր Եդեսիայից, տանելով իր հետ մատենադարանից շատ գրքեր, և գտնւում էր Փիւնիկէ: Մեսրոպը գնաց մինչև այնտեղ էլ, բայց երբ տեղ հասաւ, իմացաւ որ գիտնականը մեռել էր:

Բաւական երկար և յոգնեցուցիչ այդ ճանապարհորդութիւնը կարելի էր դարձեալ շարունակել, եթէ ունենար Մեսրոպը որ և է յոյս, եթէ մասնանիշ անէին որ և է նոր գիտնականի, որ կարող լինէր օգնել նրան:

Բայց ոչ ոք չը կար, ոչ ոք չը ցոյց չը տուին: Միակը, որ մնում էր, դա էլ Եպիփանոսի մի աշակերտն էր—յոյն Հռովմանոսը, որ գտնւում էր Սամոսատ քաղաքում:

Մեսրոպը նրա մօտ էլ գնաց: Հռովմանոսը, իրաւ է, ճարտար գեղագիր էր (ճարտար գրիչ), սակայն տառերը լրացնելու խնդրում ոչնչով օգնել չը կարողացաւ:

Այդտեղ արդէն Մեսրոպը լիովին համոզւեց, որ այլիս դիմելու տեղ չը կար, անօգուտ էր

ուերիշի վրայ յոյս դնել և որ օտար գիտնական-ների համար յիրաւի անհնար պիտի լինէր հա-րել մի լեզւի այբուբենը, որի հետ անծանօթ էին:

Բայց արդեօք Մեսրոպը այդ գիտնական-ներից սպասում էր, որ հնարէին հայ լեզւի հա-մար այբուբեն, թէ՞ գուցէ որոնում էր նրանց մօտ որ և է գիրք հայերէն լեզուով, հին, անհետա-ցած տառերով գրւած: Չէ՞ որ նա մատենադա-րաններ էր պրպտում, գրապահների էր դիմում: Հաւանականը գուցէ հէնց այն է, որ նա հայե-րէն լեզւով գրւած գիրք էր որոնում, մի հին հատոր, մի երես գոնէ հին հայերէնով գրւածք, ծանօթանալու համար քրիստոնէութիւնից առաջ գործածուող հայ լեզւի նշանագրերի և կամ Դա-նիէլից առած 22 տառերի մնացորդների հետ:

Որքան նւիրական պիտի լինէին այդ եռան-դուն մարդի համար մայրենի լեզւի հին մնա-ցորդները, որ նրանց համար յանձն էր առել այդքան թափառումներ: Այժմ յուսաբեկ, որ որ և իցէ կերպ կարելի լինէր գտնել մի մնացորդ — որոշում էր այլևս չըմտածել գտնելու կոր-ուածը, այլ անձամբ նորից հնարել ու լրացնել ձեռք բերւածը:

Ամբողջովին կլանւած այժմ այդ գաղափա-րով, Մեսրոպը, ինչպէս առում են պատմիչները և մանաւանդ նրա վարքագիր Կորիւնը, — յիշե-

լով այն խօսքերը թէ՛ «Երբ հեծեծես, տքնես, այն ժամանակ միայն կապրես», (այսինքն՝ թէ երբ լաւ աշխատես, այն ժամանակ միայն կը-դտնես), նւիրեց իրեն ջերմեռանդ աղօթքների և արտասուկից տքնութիւնների, պաղատեց Աս-տծուց այն, ինչ որ գտնել չըկարողացաւ մարդ-կանց մէջ:

Երկարատեւ տքնութիւնների, մտքի լարւած գործունէութեան և կենտրոնացումի, լեզւագի-տական իր խորունկ տեղեկութիւնների, այլ և կատարած բազմաթիւ փորձերի շնորհիւ, հան-ճարեղ մարդը կարողացաւ վերջապէս լրացնել պակասող տառերը և այդպիսով հասնել իր նպատակին:

Աւանդութիւնը ասում է, որ երբ աղօթք-ների և տքնութիւնների մէջ խորասուզւած էր, նաև պաղատագին խնդրում էր Աստծուց լոյս, երբ լիովին կլանւած իր գաղափարով՝ ընկել էր կրօնական յափշտակութեան մէջ, այսինքն ոչ քնա-ծութեան և ոչ էլ արթնութեան, այլ ինքնամո-ռացութեան մէջ, — նրա «Սրտի գործարանում, հոգու աչքերին երևեցաւ աջ ձեռքի մի թաթ, որ քարի վրայ դրոշմելու նման՝ զրեց պակաս տառերը և զրերի հետքերը մնացին այնպէս, ինչ-պէս կարող են մնալ ձիւնի վրայ»:

«Հոգու աչքերին» երևեցող աջ ձեռքի թա-թից բացի, տառերի ձևն ու «հանգամանքներն

էլ հաւաքւեցին նրա մտքում, ինչպէս մի ամանի մէջ»:

«Սրտի գործարանում, հոգու աչքերին երևեցան տառերը»:—Այնքան պարզ են այդ խօսքերը, որ հրաշքով բացատրելու հարկ չըկայ նրանց, եթէ, իհարկէ, հրաշալի չը համարենք Մեսրոպի այդքան գրաւելը իր մեծ գաղափարով:

Եւ գա անշուշտ հրաշալի է. հրաշալի է մանաւանդ Մեսրոպի տոկունութիւնն ու մեծ յամուլթիւնը և հրաշալի նոյնպէս՝ տաժանելի աշխատութեան գիմանալու և առանց յուսահատութեան ամեն հնարք գործադրելու նրա մեծ կամքը:

Այսպէս թէ այնպէս, Քրիստոսի 404 թւականին Մեսրոպը իր հայրենի երկրին էր նւիրում այն տառերը, որոնցով այժմ գրում ենք. այն տառերը, որոնք ամենամեծ գործօնները եղան հայ ազգի գոյութեան պահպանմանը՝ շնորհիւ մայրենի լեզւի:

Այլևս պէտք չըկար ուրեմն գիմել յունարէնին կամ ասորերէնին. մնալ անհասկացող, ուսումնի ու գիտութիւնը սահմանափակած թողնել միքանի առաւելաշնորհած անձերի շրջանում և գրագիտութիւնը համարել մեծ արւեստ:

Այնուհետեւ կարող էին ամենքն էլ կարդալ գրքեր, ամենքն էլ սովորել գրելը, բենցի

միտքը միմեանց հաղորդել և, որ կարևորն էր կրօնաւորութեան համար, այնուհետեւ քրիստոնէական կրօնի տարածումը հայերի մէջ լիովին ապահովում էր, որովհետեւ մինչև յետին գիւղացին անգամ կարող կըլինէր հասկանալ աւետարանն ու աստուածաշունչը և աղօթել մայրենի լեզուով:

Կրօնը, ինչպէս մտաւորական կեանքի հետ կապած ուրիշ հաստատութիւնները, այնուհետեւ դառնում էին հարազատ, ամենքին մատչելի, ամենքին հասկանալի:

4.

Պէտք էր այդ ժամանակ Հայաստան լինել, տեսնելու համար, թէ ինչպիսի մեծ յափշտակութեան հասած մի ոգևորութիւն տիրեց ամեն կողմ, երբ լուրը հասաւ, թէ Մեսրոպը գտել էր տառերը, կազմել էր լիակատար այբուբենը և վերագառնում էր հայրենիք:

Մեսրոպը յիրաւի կարողացել էր լրացնել տառերի մնացորդը՝ ինքնաշխատ տքնութիւնների շնորհիւ, ինչպէս ասուեց: Յետոյ, գեղազիլ Հռութանոսի օգնութեամբ գծադրել էր նշանազրերը, և անա այժմ վերագառնում էր Հայաստան, իր յոյսերի իրականացմանը հասած, վերին աստիճանի ուրախ և գործունէութեան մի մեծ,

անսահման եռանդով լի:

Եւ ինքը Մեսրոպը, փորձի համար առաջին անգամ թարգմանել էր Սողոմոնի առակները, որոնք սկսում են այսպիսի շատ յարմար խօսքերով.

„Ճանաչել իմաստութիւնը և խրատը, իմանալ հանճարի խօսքերը“...

Որ և առաջին անգամ մագաղաթի վրայ դրոշմեց հայ այբուբենը կազմողը, սրանից ճիշտ 1506 տարի առաջ:

Հասած իր նպատակին, գալիս էր ուրեմն Մեսրոպը դէպի հայոց թագաւորանիստ մայրաքաղաքը, ուր նրան անհամբեր սպասում էին թագաւորն ու կաթողիկոսը:

Վաղարշապատն ամբողջ, երկրի թագաւորն և իշխանները, զօրագնդերն ու պալատական ամբոխը, նրանց առջևից կաթողիկոսը եկեղեցական դասի հետ, դուրս էին ելել դէպի Ռահ գետի ափերը՝ դիմաւորելու Հայաստանի իսկական Լուսաւորչին, որ բերում էր իր հետ երկրի և ժողովրդի համար լոյսի մեծ ջահը, նրա գոյութեան գլխաւոր նեցուկը, մայրենի լեզուն ընդ միշտ ապահովող զրեբը:

Թէ ինչպիսիք ցնծութեամբ ընդունեցին Մեսրոպին թագաւորն ու կաթողիկոսը և թէ ինչպէս փառահեղ էր այնուհետեւ նրա մուտքը մայրաքաղաք, նկարագրում է Կորիւն պատմիչը

հետեւեալ խօսքերով.

„Նախարարագունդ ամբողջ աւագանու ամբոխը հետը վերցրած՝ թագաւորը և կաթողիկոսը դուրս գնացին քաղաքից և հանդիպեցին Երանելիին (Մեսրոպին) Ռահ գետի ափի մօտ: Յանկալի ողջոյնը տւին միմեանց, յետոյ հոգեւոր երգերով և ուրախ խօսքերով և մեծ օրհնութիւններով վերադարձան քաղաք և օրերով տօն կատարեցին“:

Հարկաւոր էր սակայն այլևս չը կորցնել ժամանակը: Մեսրոպի մտքում բևեռւած միայն միմիակ մտածութիւն կար այժմ, այն է՝ հայրենի երկիրը լուսաւորել, տաւերը մաաչելի դարձնել ամենքին, թարգմանել սուրբ և այլ գրքերը, սովորեցնել ընթերցանութիւն, մի խօսքով գործածութեան դնել հայ լեզուն:

Այս նոյն մտածութիւնով համակւեց նաեւ Սահակ կաթողիկոսը: Մի վերջին անգամ ևս աչքի անցկացնելուց յետոյ նոր այբուբենը, գտնելուց յետոյ, որ նա յիրաւի համապատասխան էր հայ լեզւի հնչիւններին, — իսկոյն ձեռնարկեցին թարգմանութիւնները:

Սահակ Պարթևի, ինչպէս և Մեսրոպի ու ամբողջ հայ հոգեւորականութեան համար այդ կէտը ամենակարևորն էր: Այն է, անմիջապէս ձեռնարկել մայրենի լեզուն մտցնելու եկեղեցիներ ի մէջ, թարգմանելով սուրբ գրքերը,

շարագրերով աղօթքներ ու հոգևոր երգեր և ժողովրդին մատչելի դարձնելով քրիստոնէական կրօնը:

Միաժամանակ սկսեց բազմակողմանի եռանդուն, ուղղակի տենդային մտաւոր մի շարժում, որ յետագայ 20 տարւայ ընթացքում յաջողեց ընդ միշտ դուրս հանել երկրից օտար լեզուների տիրապետութիւնը:

Ամեն տեղ բացւեցին դպրոցներ, կազմւեցին թարգմանիչների խմբեր, ինքը Մահակ կաթողիկոսը, որպէս մի հմուտ լեզաբան, այբուբենը կարգաւորելուց յետոյ, ձեռնարկեց աստուածաշնչի թարգմանութեանը, իսկ Մեսրոպը անընդհատ տեղից տեղ սկսեց ճանապարհորդել և նոր բացւած դպրոցների վրայ հսկել, միաժամանակ ինքն էլ թարգմանելով, հեղինակելով, բանաստեղծելով:

Դպրոցները չուշացան գեղեցիկ արդիւնքներ տալուց: Միայն հոգևորականներ ուսնեալու մտադրութեամբ չէր, որ ուսուցանուում էին հայ գրագիտութիւնը, միայն եկեղեցական և հոգևոր գրքերի համար չէր, որ աշակերտները բուն եռանդով կպել էին գործի, այլ դպրոցներից դուրս էին գալիս խմբեր էլ, որոնք երկու սերունդ յայտնի հեղինակներ ու թարգմանիչներ պիտի տային հայ գրականութեան և յուսնական ու հին միւս աշխարհների գիտութիւնները

բերէին հայրենիք:

Ո՛վ ասես, որ չը սովորէր այն ժամանակ գրել հայ տառերով. իշխան, կրօնաւոր, գիւղացի, բոլորն էլ ձգտում էին օգտուելու նոր գիւտից: Սովորում էին Վարդան Մամիկոնեանն իր եղբայրներով (թոռներ Մահակ կաթողիկոսի), սովորում էին նախարարական տների գաւաղները, այլ և գիւղացիներ՝ ինչպէս Ղևոնդ երէց Իջււանքցի, Աբրահամ սարկաւազ Արած գիւղից, և այլն:

Յիրաւի, այդ տարիների ընթացքում երանելի, ցանկալի և անպայման սքանչելի էր դառնում հայոց աշխարհը, ինչպէս ասում է պատմիչը (Կորիւն): Ամեն կողմ ոգևորութիւն էր, աշխոյժ գործունէութիւն մտաւորական շարժման և, Վրամշապուհի խմաստուն թագաւորութեան շնորհիւ, նիւթական ապահովութիւնն ու խաղաղութիւնը կատարեալ էր:

Ոսկեդար էր այն, չրտեսնւած վերակենդանացումի մի շրջան:

Ու մինչ բացւած դպրոցները միմեանց ետեկից պատրաստում էին ուսանողներ արտասահմանի համար, իսկ նախկին գնացողները վերադարձած՝ հայրենիքի մտաւոր շարժման գլուխըն էին անցնում,—ինքը Մեսրոպը, այս անգամ արդէն ապահով, որ իր քարոզչական գործը չը պիտի այլևս խոչընդոտների հանդիպէր, օգ-

նական աշակերտների հետ զնում էր գէպի Գողթան գաւառ, ուր, տեղական իշխան Շաբաթի օգնութեամբ, սկսում էր եռանդուն պրօպագանդա՝ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար:

Այնտեղ էլ նա վանքեր հիմնեց և միաբանութիւն հաստատեց, դպրոցներ բաց արաւ: Յետոյ անցաւ Սիւնիք, ուր Վաղինակ իշխանի օժանդակութեամբ ման էր դալիս և համնում մինչև ամենախուլ անկիւնները:

Դժւար չէր քարոզիչների համար՝ հասկանալի կերպով կարգալ ու մեկնել այն «վայրենաբարոյ գազանամիտ» ժողովրդին աւետաբանը իրենց մայրենի լեզուով: Այնքան մեծ էր յաջողութիւնը, որ կարելի եղաւ վայրենիներից, կրթելով, Սիւնեաց եկեղեցիների համար եպիսկոպոսներ տնգամ ունենալ և վանական միաբանութիւն կազմել:

Մեծապէս օգնեց Մեսրոպին Վասակ՝ Սիւնեաց տէրը, որ, ինչպէս պատմիչն է վկայում, մտածող, հանճարեղ և յառաջիմաց մարդ էր: Ասածոյ իմաստութեամբ լեցուն:

Մեսրոպը աննկուն ճանապարհորդեց ամբողջ Հայաստանում, մտաւ խուլ անկիւններ, սփռեց լոյս՝ հայկական նոր տառերի շնորհիւ և, ինչպէս նրա վարքագիրն է ասում, գնաց նոյնպէս այլուրեքնկազմելու վրացոյց համար, օգնութեամբ

նրանց թագաւոր Բակուրի և Կախիկոպոս Մուլպէսի, մանաւանդ մի գիտնականի, որ կոչւում էր Զադայ:

Այդ երկար ճանապարհորդութիւնից վերադարձած, մտածեց այնուհետեւ գնալ Հայաստանի այն մասերը, որոնք յունաց իշխանութեան տակն էին և այնտեղ էլ տարածելով հայ այլուրեքներ, մայրենի լեզուն մտցնել եկեղեցիների մէջ:

Յոյն իշխանութիւնը հէնց առաջին քայլից ոչ միայն խոչընդոտներ հանեց նրա նպատակների առաջ, այլ ուղղակի ընդդիմացաւ հայերէն լեզւի և մանաւանդ գրականութեան՝ հայոց մէջ մտցնելու ծրագրին:

Վրդովւած յոյների այդ վարմունքից, թոյլաւութիւն ունենալու համար, Մեսրոպը ստիպւած եղաւ Բիւզանդիոն գնալ:

Թէոդոս կայսրը ոչ միայն խոհեմութիւն համարեց թոյլատրել, որ երկրում բացւեն հայ դպրոցներ և հայ տառերն ու լեզուն մուտք գործեն հայ եկեղեցիների մէջ, այլ և շնորհեց Մեսրոպին „Ակումիդ“ (առաջին վարդապետ) տիտղոսը:

Այնուհետեւ այլեւ ամբողջ Հայաստանում տեղ չըմնաց առանց դպրոցի՝ հայկական նոր տառերը, հայ լեզուն ու գրականութիւնը գնացին տարածւելու ամբողջ երկրում:

Դրանից յետոյ, ինչպէս ասում է պատմիչը, Մեսրոպին հրաւիրեցին աղանձների համար էլ այբուբենն էլազմելու, և նա այդ երկրի Արսաղ անունով թագաւորի ձեռնաւորութեամբ՝ դպրութեան արհեստը մտցրեց այնտեղ, բանալով դպրոցներ, ուր աղանձները սկսեցին սովորեցնել աղանձական նորագիւտ տառերով:

5.

Բայց միթէ հարց չի ծագում, թէ Հայաստանի մէջ գտնուող բարբառից որ մէկն էր, որ մտաւ գրականութեան մէջ, զարգացաւ գրականութեամբ, զարձաւ նրա լեզուն և մեզ հասաւ «գրաբառ» կոչումով:

Միթէ կարծում էք, թէ գրաբառը ինքնահնար, գրականութեան համար ստեղծւած մի լեզու է: Եթէ այդպէս է, ուրեմն և այժմեան մեր, նոյն իսկ Արարատեան բարբառն էլ, հնարովի է. չէ՞ որ մեր այժմեան գրական, գրքերի լեզւին կատարելապէս նման խօսող տեղեր անգամ կային սրանից հէնց 20—30 տարի առաջ:

Լեզու ստեղծողն ու մշակողը ժողովուրդն է: Ոչ մի անհատ չի կարող հնարել ու ստիպողական դարձնել նոյն իսկ մի բառ, եթէ նա չի յարմարւում ժողովրդի խօսած, գործածած լեզ-

ւի ոգուն: Օրինակներ շատ ունենք: Սկսած Դաւիթ Անյաղթից (V դար), նորերս էլ մի քանի պարոններ, օրինակ, փորձեցին իգականի համար նէ գործածել: Գրքեր էլ գրեցին այդպէս: Եւ ի՞նչ եղաւ: Ոչինչ. այդ բառը խորթ էր, ժողովուրդը, հետեապէս գրականութիւնը, չընդունեցին նրան և ծիծաղեցին միայն: Այդպէս էլ չէր ընդունւել նա V դարում, նոյնպէս և չընդունւեցին 1860 թւականից մինչև 1890 թիւը եղած փորձերը:

Դրա փոխարէն, կան բառեր ու ոճեր, որոնք նորահնար են, և որովհետեւ յարմար են եղել մեր լեզւի ոգուն, ուրեմն և դիւրութեամբ ընդունւել են ու գործածական դարձել:

Այդպէս ուրեմն, մի անհատ, մի խումբ մարդիկ լեզուն իրենց ուղածի պէս շուռումուռ տալ չեն կարող: Ժողովրդին պիտի նայել, որովհետեւ նա է լեզւի տէրը, լեզուն գործածողը, մաշողը կամ զարգացնողը:

Ինչպէս շուռումուռ տալ չի կարելի լեզուն, այնպէս էլ չինել չի կարելի նրան: Եղածը կոկել կամաց-կամաց, մշակել զգուշութեամբ, ազատել կոշտ ու խորթ տարրերից, դնել կանոնի տակ և կամ, եղած կանոնները գտնելուց յետոյ, ժամանակի ընթացքում կանոններից դուրս եղածները կանոնի բերել, — ահա դա է, որ կատարւել է միշտ, կատարւում է և

պիտի կատարել լեզուների մէջ:

Լեզուն էլ, աշխարհիս ամեն բանի նման, բարեշրջութեան է ենթարկւում, բարեփոխւում է և շատ ու շատ դարերի վրայով անցնելուց յետոյ, ուրիշ կերպարանք է ստանում, այնպէս որ, յաճախ դժւարանում են գտնելու նախկին կերպարանքը—բառերի արմատը, այս կամ այն ոճի ու բառի հայրենիքը, ծննդեան պատճառներն ու զարգացման ընթացքը:

Այդպէս էլ եղել է գրաբառը, այդպէս էլ լինելու է մեր այժմեան գրական լեզուն:

Գրաբառը Հայաստանում անշուշտ խօսւած մի լեզու է եղել V դարից շատ ու շատ առաջ, (օրինակ, հէնց Տարօնի, Մշոյ լեզուն, որ բաւական յիշեցնում է գրաբառը)—որ մտել է գրականութեան մէջ, ժամանակի ընթացքում մշակւել է, ճոխացել, կրթւել ու կոչւել:

Յետոյ, յաճախ զանազան հանճարեղ գրողների և մանաւանդ բանաստեղծների նուրբ ճաշակին ենթարկւած, հասել է Մեսրոպին ու Սահակին, որոնք և առել են ու նրանով թարգմանել աստուածաշունչը, աւետարան, գրել այնքան հոգեշունչ ու սիրուն շարականներ, մեղեդիներ և աղօթքներ:

Այդպէս է եղել, որ գրաբառը (գրելու լեզուն) տեղ է գրաւել մեր հին գրականութեան մէջ և V դարում այնքան մշակւել ու ճոխա-

ցել է, այնքան կարգ ու կանոնի է մտել ու սիրունացել, որ մարդ հիանում է, երբ կարգում է խուրք Սահակի թարգմանած հայերէն աստուածաշունչը և կամ լսում է աւետարանի պարզ, մաքուր, հնչուն և շքեղ լեզուն, այնքան ազդու և այնքան գեղեցիկ:

Եւ յիշուի, աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը, որ երկու անգամ, առանց ձանձրանալու կատարեց սուրբ Սահակը, համարւում է թարգմանութիւնների մէջ ամենալաւերից մէկը:

Իսկ եթէ կարգաք եղիշէն, Խորենացի^ն, եթէ Սահակի և Մեսրոպի բանաստեղծական հոգևոր երգերն ու շարականները գիտենաք և մանաւանդ թէ բոլոր թարգմանիչների կարևոր գործերը և յետոյ Նարեկացու այն վերին աստիճանի շքեղ ու բարձր, գրեթէ աստուածային լեզուով գրւածքի խորը թափանցէք, մեր լեզւի նրբութիւններն ու հարստութիւնը ընդնշմարէք այնտեղ...

Այդպէս լեզուով էր տհա, որ թարգմանեցին V դարէ գարում Սահակն ու Մեսրոպը, նրանց աշակերտներից առաջին թարգմանիչները՝ Եղնիկն ու Կորիւնը, Դաւիթ Անյաղթն ու Մամբրէն և յետոյ, աւելի կրտսերներից, Մովսէս Խորենացին և Ղազար Փարպեցին, իւրաքանչիւրը մի մի փոխստիպայ կամ վարքագիր, իմաստասէր

կամ պատմիչ, որոնք թողել են, հասցրել մեզ իրենց նւիրական գրւածքները, սրանից մօտ 1500 տարի առաջ հեղինակած, երբ դեռ այնքան գիւրութիւններ ու յարմարութիւններ էլ չը կային գրելու և հեղինակելու, որքան այժմ:

Եւ յիրաւի, այդ հին դարերում, չըպէտք է մոռանալ, որ գիրք գրելը կապւած էր մեծամեծ գժարութիւնների հետ, իսկ գրքերի տէր լինել կարող էին միայն կամ շատ հարուստ մարդիկ և կամ միայն կրօնական հաստատութիւնները—վանք, եկեղեցի և այլն:

Ինքներդ դատեցէք: Թուղթը դեռ չէր հնարւած, գրում էին մագաղաթի վրայ, այսինքն մի տեսակ նուրբ, բարակ կաշւի վրայ, որ պատրաստում էին գառան և ուրիշ մատղաշ կենդանիների մորթիից: Բերում էին մորթը, մաքրում, սպիտակացնում, յետոյ հարթում, փայլեցնում և թերթ թերթ կտրտում: Թէ որքան ուրեմն թանկ պիտի լինէր, օրինակ, հէնց մի աստուածաշունչը, որը երևի պիտի կազմւած լինէր առնւազն 4—500 գառան մորթիից. —այդ կարելի է երեւակայել՝ ի նկատի ունենալով, որ մագաղաթի պատրաստութեան համար ոչ մեքենաներ կային, ոչ գործարաններ այլ ամեն ինչ ձեռքով էր պատրաստւում և երկարատև, տաժանելի աշխատանքով:

Բայց այդ չէր ամենը: Տպագրութիւն չը կար, ոչ էլ գրելու յարմար տառեր, որ մարդ կարողանար արագ գրել: Հարկաւոր էր նախ մաքուր գրել ամենքի ընթերցանութեան համար, և յետոյ տառերը որոշ գծադրել մէկ մէկ, ուղղակի նկարել: Քննեցէք մէկ հին ձեռագիրները և կըտեսնէք որ մի մարդու կեանքը երբեմն բաւական չէր, գրել լրացնելու համար մի աստուածաշունչ:

Ուրեմն պէտք էր արտագրել՝ երկաթէ կամ փետուրէ գրիչներով, անյարմար թանաքով, ծաղկանկարների, գծեր, և—սարսափելի չարչարանք—կռացած կաշւի թղթերի վրայ:

Եւ յետոյ, ինչքան զին պիտի դուէր մի այդպիսի գրքի, օրինակ, մի աստուածաշունչի: Եթէ ասեմ 1000 ըուրլի, շատ քիչ գնահատած պիտի լինեմ: Կայ այժմ թանգարաններում աստուածաշունչներ, որոնք ոչ թէ իրենց հնութեան, այլ նոյն իսկ գեղեցիկ գրւածքի, մէջը ունեցող նկարների և մանրակրկիտ աշխատութիւնների համար՝ գնահատւել կարող են տասնեակ հազար ըուրլիներ:

Մարդ երբ մէնակ հէնց էջմիածնի թանգարանում տեսնում է մագաղաթէ այն հազարաւոր հսկայական ու մանր գրքերը իրենց տախտակէ կաշեպատ, երբեմն փոփոկեայ և արծաթեայ քանդակներով գրքերը—հիանալ միայն

կարող է մեր նախնիքների տոկնութեան, համբերութեան և ուսումնասիրութեան փափագի վրայ: Փափագ, որ խենթութեան չափ ոգևորում էր նրանց և ամբողջ կեանքը երբեմն միայն մի հաա գիրք արտագրելու նւիրելուն առաջնորդում...

6.

Սուրբ Մեսրոպին ոչ միայն իբր գործակից, այլ յաճախ կարևոր ցուցմունքներ և ուղղութիւն տւողը եղաւ հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը:

Լուսաւորչի այդ վերջին շառաւիղին իրաւամբ կարելի է կոչել Մեծ, որովհետեւ բացի իբր արած ծառայութիւններից հայկական այբուբենին և հայ գրականութեան, նշանաւոր էր նաև իբր թարգմանիչ աստուածաշունչի և հեղինակ յայտնի շարականների ու կրօնական երգերի:

Սահակ Պարթևը, Ներսէս Մեծն կաթողիկոսի որդին, ծնւել էր 354 թւին և կրթութիւնը ստացել Կեսարիա, յետոյ Բիւզանդիոնում: Եւրանդոտ և ուսումնասէր հօր խնամքի տակ, նա մեծացել էր այնքան բարեպաշտ և կրօնական ոգով լի, որ զուտ ճգնաւորական կեանք սկսեց վարել կնոջ մահից յետոյ, բուրձ հագաւ, շղթայ կրեց իբր զօտի և իր 60 աշակերտների հետ

գիշեր-ցերեկ աղօթքի և ջերմեռանդ գրադումների մէջ էր կեանք վարում:

Ասպուրակէս կաթողիկոսի մահւանից յետոյ, թէ Սոսրով Գ. թագաւորի և թէ մահւանդ ժողովրդի կամքով, Սահակը ընտրւեց կաթողիկոս ամենայն հայոց, 389 թւին:

Սակայն երբ Սոսրովը յիրաւի կամեցաւ զուրս գալ պարսից հովանաւորութիւնից և բարեկամանալ յոյների հետ, հայ նախարարները մատնեցին այդ մտադրութիւնը պարսից Շապուհ թագաւորին և սա գահընկեց անելով Սոսրովին, Սահակ կաթողիկոսին էլ զրկեց իր աթոռից, որպէս մի կրօնաւորի, որ կրթւել էր Յունաստանում, յունասէր էր և կաթողիկոս էր դարձել առանց պարսից իշխանութեան համաձայնութիւնը ստանալու:

Վռամշապուհի օրով, սակայն, նորից Սահակ Պարթևը, այս անգամ պարսից հաւանութիւնով ևս, դարձաւ հայոց կաթողիկոս:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ նա մեծապէս օգնեց Մեսրոպին՝ հայկական այբուբենը կազմելու, երկրում ուսումը մայրենի լեզուով տարածելու և ուրիշ շատ կրթական գործերի մէջ:

Վռամշապուհի քսանեմէկ տարւայ խաղաղ, բեղմնաւոր և իր հարստութեան մէջ ամենալաւ թագաւորութեան ժամանակ՝ Հայաստանը վայելելուց յետոյ իր ոսկէ դարը լիովի երջանկու-

թիւնով, յանկարծ սուգի մէջ ընկաւ, երբ մեռաւ այդ իմաստուն իշխանը և չըթողեց գահի վրայ նստելու ընդունակ ժառանգ:

Վաւարացուհի միակ որդին Արաւաշէսը տասը տարեկան երեխայ էր: Դրա համար էլ Սահակ կաթողիկոսը ստիպւած եղաւ գնալ Պարսկաստան և խնդրել Յազկերտ Ա. թագաւորից, որ Անուշ բերդից արձակէ ծերունի Խոսրով Գ.ին և նշանակէ թագաւոր: Յազկերտը համաձայնեց, Խոսրովը նորից եկաւ Հայաստան, բայց շատ քիչ, միայն մի տարի ապրելուց յետոյ, մեռաւ և դարձեալ գահը մնաց թափուր:

Օգտւելով այդ հանգամանքից, Պարսկաստանը կամեցաւ Յունաստանի պէս վարել. այն է, լիովին ջնջել իր ձեռքի տակ եղած Հայաստանի անկախութիւնը և դարձնել նրան պարսկական նահանգ: Դրա համար էլ Յազկերտ Ա.ը: իր Շապուհ որդուն օգնական գործ տալով, ուղարկեց Հայաստան իբր թագաւոր:

Արգելք չըկար: Շապուհը կարողացաւ նստել հայկական գահի վրայ և գորեղացնել պարսկական ազդեցութիւնը, մտածելով խնջոյքների, խաղերի և որսորդութիւնների միջոցով փշայնել բոլոր իշխաններին, գրաւել կամ վատասերել նախաբարական տոհմերը:

Հայ իշխանները շուտ հասկացան նրան, այլ և չըհանգուրժեցին, որ իշխէ իրենց մի

պարսիկ, այն էլ Շապուհի նման թուլամորթ թագաւոր, ու սկսեցին այնպէս արհամարհանք ցոյց տալ նրան, որ նա չորս տարի Հայաստան մնալուց յետոյ, Պարսկաստան վերադարձաւ՝ հօր գահը ժառանգելու համար:

Օգտւելով Պարսկաստանի խառնակ դրութիւնից, հայերը Շապուհի ետեից՝ գուրս քշեցին պարսիկ կուսակալին իր գօրքով ու պաշտօնեաներով և երկիրը միառժամանակ մնաց անիշխանութեան մէջ, մինչև որ Պարսկաստանի գահի վրայ, սպանելով Շապուհին, թագաւոր նստեց Վաւար և շտապեց մեծ բանակ ուղարկել Հայաստան:

Գուշակելով լինելիք աւերածութիւնը և ի նկատի ունենալով, որ պիտի դժւարանար այնուհետև որ և է կրթական գործունէութիւն — Սահակ կաթողիկոսը Մեսրոպի հետ, առնելով իր թոռներն էլ, անցաւ յունական բաժնի Հայաստանը և այնտեղ սկսեց գործունէութիւն: Մեսրոպը ման էր գալիս նորից և տարածում էր հայ գրականութիւնը՝ քրիստոնէական կրօնի հաստատութեան համար:

Մինչ այդ, պարսից Վաւար թագաւորի գօրքերը աւերածութիւններով նորից տիրեցին Հայաստանին և երեք երկար տարիներ քարուքանդ արին նրան. նրանք փշրեցին ու ջարդեցին այնքան, որ նախ յոգնեցին և յետոյ տեսան, թէ եր-

կիրը ամայանում էր և այլևս ընդունակ չըպիտի լինէր որ և է եկամուտ տալու պարսից արքունիքին:

Այդ էր պատճառը, որ Վռամը հրամայեց դադարեցնել ամեն աւերածութիւն և մտածելով, որ առանց նախարարների ձեռնաւորութեան չըպիտի կարողանար խաղաղացնել Հայաստանը, պատգամ ուղարկեց Բագրատունի Սմբատ ասպետին, որ նա հաշտութեան միջնորդ լինէր նախարարների մէջ, խոստանալով մոռանալ անցեալը և թագաւորեցնել Հայաստանի վրայ Վռամշապուհի որդուն—Արտաշէսին:

Այս մեղմութիւնը դուր եկաւ պաշարման փնակից թուլացած հայ նախարարներին: Նրանք խելոյն լուր ուղարկեցին Սահակ կաթողիկոսին և խնդրեցին, որ ետ դառնար Արարատ:

Կաթողիկոսը վերադարձաւ, նախարարներից մի մեծ ժողով կազմեց Վաղարշապատում և յայտնեց Վռամ թագաւորին հայոց ազգի կատարեալ հնազանդութիւնը:

Վռամը իսկոյն ընդհանուր ներողութիւն յայտարարեց և տաանկութ տարեկան Արտաշէսին նշանակելով հայոց թագաւոր, անունն էլ պարսկացրեց, Արտաշիր կոչեց:

Այսպիսի հանգամանքների մէջ էր անա, որ կաթողիկոսական գահը նորից Արարատ բերեց և Մեսրոպն ու Սահակը վերադարձան իրենց

գործունէութեան նախկին սիրելի վայրերը:

Սակայն, ճակատագրական էր, խարխուլ էր Արշակունիների գահը, օգուտ չունէին կարկառանքները: Արտաշէս Գ-ը այնպէս վատ վարք ու բարք ունեցաւ, այնպէս վատ վարւեցաւ նախարարների հետ, որ սրանք այլևս չըգիմացան, որովհետեւ նրանց գրեթէ ամենքին զանազան ձևով խոր վիրաւորանքներ էր հասցրել երիտասարդ թագաւորը:

Եւ անա խորհրդի եկան բոլորը ու վճռեցին խնդրել պարսից թագաւորին՝ զրկելու գահից անարժան պատանուն և պարսիկ մի կուսակալ նշանակելու Հայաստանի վրայ:

Սահակ կաթողիկոսը սաստիկ վշտացաւ նրանց այդ անմիտ որոշումից, մանաւանդ նրա համար, որ խնդրելու էին պարսիկ կառավարիչ նշանակել: Չէ՞ որ պարսից ուղածն էլ հէնց այդ էր, չէ՞ որ դա նշանակում էր, կամովին վերջ տալ երկրի անկախութեանը և Հայաստանը յանձնել մի կատաղի կառավարութեան, որ ով գիտէ ինչեր էր խորհում անելու թշառ ժողովրդի զլխին:

Վշտացաւ ծերունի կրօնաւորը նրանց այդ ազգադաւ որոշումից և ասաց.

—Աստուած չանէ, որ իմ հօտի մոլորւած, հիւսանդ ոչխարին փոխեմ օտարի առողջ գաղանի հետ:

Սակայն ոչ խրատ, ոչ էլ պաղատոնք և արտասուք չըկարողացան համոզել Արտաշէսի դէմ զրգուած նախարարներին: Նրանք ոչ միայն երիտասարդ, փշացած իշխանի գահընկեցութիւնը խնդրեցին Վռամից, այլ և հրաժարեցնել տւին Սահակ կաթողիկոսին էլ և փոխարէնը հայրապետական աթոռի վրայ նշանակել առաջարկեցին Արծկէ գիւղացի Սուրմակ անուհով քահանային:

Այդ ամենը կատարեցին նրանք ստոր միջոյններով և գծուծ զրպարաութիւնների պատճառանքներով, որպէս թէ, Արտաշէսն ու Սահակը յոյնների հետ միացած՝ ուզում էին պարսիկների դէմ ապստամբել:

Կաթողիկոսի բողոքն ու արդարացումը չազդեց: Վռամը զրկեց Արտաշէսին գահից, Սահակ Պարթևին կաթողիկոսութիւնից, կանչեց ու պահեց նրանց Պարսկաստան, և Հայաստան ուղարկեց մի պարսիկ մարզպան (կուսակալ), կաթողիկոսութիւնը յանձնելով Սուրմակին:

Վերջացել էր: Արշակունեաց իշխանութեան անկումն էր, որ տեղի էր ունենում 428 թւին, և Հայաստանի այդ զլխաւոր, մեծ մասը մանում էր պարսից իշխանութեան տակ, դառնալով պարսկական մի նահանգ:

Այդպէս էր վերջանում Հայաստանի անկախութիւնը, և նա սարկական օղը վզին՝ դառնում

էր բաժին երկու տէրութիւնների:

7.

Այլևս Հայաստանը դարձաւ ոտնակոխ երկու տիրապետող կառավարութիւնների, որոնք իրենց գործակալներով ու զօրքով լցրին երկիրը, քիչ-քիչ հաստատեցան այնտեղ և հարստահարութիւնների ձեռնարկեցին:

Սուրմակը, որ բռնել էր Սահակ կաթողիկոսի գահը, հազիւ կարողացաւ մի տարի զիմանալ հայ նախարարների և մեծամեծների նախատական վարմունքին և կրօնաւորութեան անհնազանդ արհամարհանքին: Ստիպւած եղաւ դիմել Վռամին և խնդրել, որ ազատ թողնի իրեն՝ հեռանալու: Պարսից թագաւորը նրա տեղ նշանակեց Բրքիշոյ անուհով մի ասորու: Այնքան վատ կեանք և անարժան վարմունք ցոյց տաւ այս նոր կրօնապետը, որ նախարարները ստիպւեցին ժողով կազմել և մտածել, թէ ինչ պէտք էր անել: Ժողովի մէջ ձայները բաժանւեցին, ոմանք առաջարկում էին խնդրել Վռամից՝ դարձեալ Սահակ կաթողիկոսին բերելու, իսկ ոմանք առաջարկեցին պարսից թագաւորից նոր կաթողիկոս ուղել:

Եւ ահա, երկու կողմից էլ երկու իշխաններ ներկայացան Վռամին: Իսկ կրօնաւորներն

միացան սուրբ Մեսրոպի հետ և իրենց կողմից պատգամաւոր ուղարկեցին մի քահանայի: Այդ իսկ միջոցին, յունաց կողմի յոյն կառավարիչ Անատոլիոս պօրավարը, լսելով որ Սահակին չուզողներ կան, պատգամաւորութիւն ուղարկեց Վռամի մօտ և խնդրեց, որ հայոց կաթողիկոսին ուղարկէ յունաց բաժինը, ուր նրան յօժարութեամբ կընդունէին:

Այս բոլոր պատգամաւորութիւններին Վռամը պատասխանեց նրանով, որ կաթողիկոս նշանակեց պաշտօնապէս Շմուէլ ասորուն, հսկելու մարդպանի հետ դատաստանական և հարկային գործերի վրայ, իսկ Սահակ Պարթևին արձակեց, որ իր վիճակը գնայ և իշխանութիւն ունենայ միայն վարդապետելու, այլ և ձեռնադրութիւններ անելու Շմուէլի հրամանով:

Պարսկաստանից մեկնելուց առաջ, Սահակ կաթողիկոսը կարողացաւ իր համարձակ խօսքերով և համոզողական փաստերով Վռամ թագաւորի սիրտը առնել: Ծերունին դուր եկաւ նրան, պարսիկ ինքնակալը կամեցաւ վարձատրել, կաթողիկոսը օգուտեց այդ հանգամանքից և խնդրեց վերագործնել նախարարների արտօնութիւնները և Արշակունիներին խնամի դարձած իշխանների կալւածները:

Խնդիրը կատարւած, թէև փառքով Հայաստան վերագործաւ Սահակ Պարթևը, բայց ա-

ռանձնացաւ Բագրևանդի Սուրբ Յովհաննէս վանքը և չուզեց այլևս երբէք ընդունել առաջարկած պաշտօնները: Մինչև իսկ կաթողիկոսութեան ակթոն էլ մերժեց այն ժամանակ, երբ 15 տարի յետոյ մեռում էր Շմուէլը և գահը մնում էր թափուր:

Այդպէս առանձնացած և խոր ծերութեան մէջ էր, որ Լուսաւորչի սերնդի այդ փայլուն վերջին ներկայացուցիչը խոր հետքեր թողնելով հայ ազգի պատմութեան և մանաւանդ նրա մտաւոր կեանքի վերածնութեան մէջ, 440 թւին, սեպտեմբերի 7-ին, մեռաւ Բագրևանդի Բլուր գիւղում:

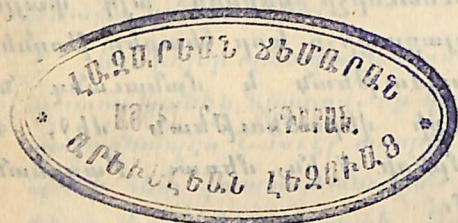
Թաղեցին Սահակ Պարթևին Մամիկոնեանների Աշտիշատ գիւղում (Տարօն) և վրան շինեցին մի եկեղեցի:

Իր ուսուցիչ և ընկեր՝ պատւական ծերունու մահւանից յետոյ, երկար չապրեց նաև սուրբ Մեսրոպը: Վեց ամսից յետոյ, մեռաւ հայկական այբուբենը կազմողն էլ, հայ գրականութեան առաջին այդ առաքեալը, որ մինչև իր կեանքի վերջը մնացել էր եռանդուն գործիչ և ազնիւ մարդ:

Թաղեցին նրան Օշական գիւղում: Գերեզմանի վրայ երախտագէտ ժողովուրդը կանգնեցրեց մի եկեղեցի, որ մինչև այժմ կանգուն է և յատուկ ուշադրութեան առարկայ իւրաքան-

չիւր հայի համար:

Այդպէս էր ահա, որ ապրեցին ու մեռան
հինգերորդ դարի երկու ամենափայլուն դէմ-
քերը—հայ տառերի և հայ հին գրական լեզուի
ու գրականութեան մեծ առաքեալները:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585452

